e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

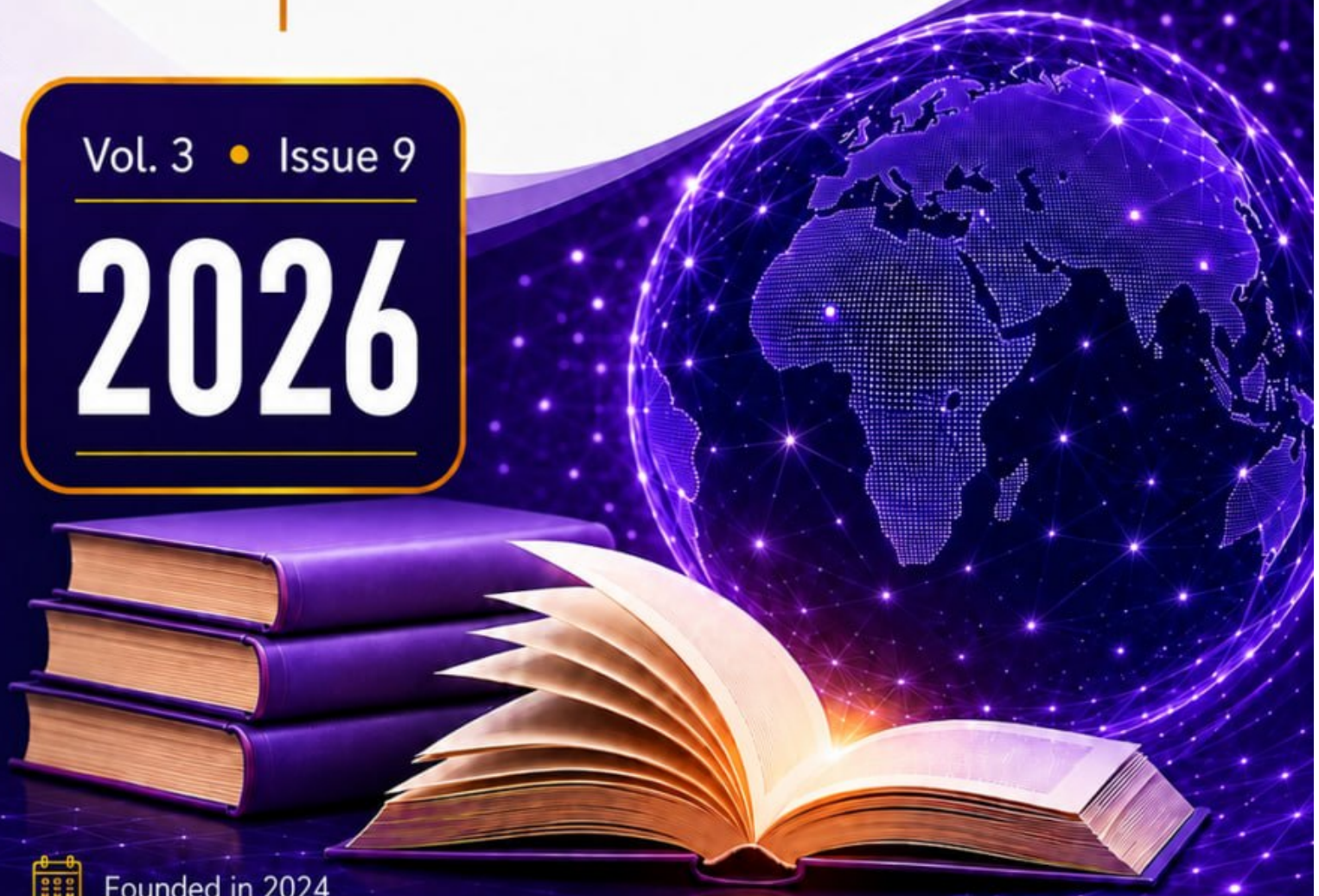

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/c43wzg72

J. R. R. TOLKIEN ASARLARIDA KONSEPTUAL OLAMNING LISONIY IFODASI

Bo'riyeva Nargiza Qo'chqarovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, professor (DSc).
e-mail: nargizaburiyeva1980@mail.ru **ORCID**: https://orcid.org/0000-0003-2864-3078

Annotatsiya.
Maqolada J. R. R. Tolkinning *The Hobbit*, *The Lord of the Rings* va *The Silmarillion* asarlarida lingvokonseptual modellarning badiiy matnda voqelanish xususiyatlari tadqiq etiladi. Lingvokonseptual model konseptual mazmunning muayyan lisoniy vositalar, nominativ birliklar, metaforalar, semantik oppozitsiyalar, toponim va antroponimlar orqali tizimli ifodalanishi sifatida talqin qilinadi. Tahlil jarayonida TIL–IDENTITET–XOTIRA, NOM–MAKON–BAHO, YORUG'LIK–ZULMAT, HOKIMIYAT–BO'YSUNDIRISH–ERKINLIK hamda SAFAR–SINOV–TRANSFORMATSIYA modellari ajratiladi. Tolkin yaratgan Quenya, Sindarin, Khuzdul va Black Speech kabi tillarning nafaqat badiiy olam yaratish, balki etnomadaniy identitet va aksiologik munosabatlarni ifodalashdagi vazifasi yoritiladi. Shuningdek, Mordor, Rivendell, Imladris, Moria, Khazad-dûm singari toponimlar hamda Aragorn obrazining ko'p nomliligi asosida nomlashning konseptual funksiyasi ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Tolkin poetikasida til, mif, makon, qadriyat va tarixiy xotira yagona konseptual tizimni tashkil etishini ko'rsatadi.
Kalit so'zlar: J. R. R. Tolkin, lingvokonsept, konseptual model, kognitiv tilshunoslik, badiiy matn, mifopoetika, onomastika, Quenya, Sindarin, konseptual oppozitsiya, lisoniy manzara, fentezi diskursi.

ЯЗЫКОВОЕ ВЫРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО МИРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖ. Р. Р. ТОЛКИНА

Буриева Наргиза Кучкаровна
Узбекский государственный университет мировых языков, профессор (DSc).

Аннотация.
В статье исследуются особенности реализации лингвоконцептуальных моделей в художественном тексте произведений Дж. Р. Р. Толкина *The Hobbit*, *The Lord of the Rings* и *The Silmarillion*. Лингвоконцептуальная модель рассматривается как системное выражение концептуального содержания посредством определённых языковых средств, номинативных единиц, метафор, семантических оппозиций, топонимов и антропонимов. В ходе анализа выделяются модели ЯЗЫК–ИДЕНТИЧНОСТЬ–ПАМЯТЬ, ИМЯ–ПРОСТРАНСТВО–ОЦЕНКА, СВЕТ–ТЬМА, ВЛАСТЬ–ПОДЧИНЕНИЕ–СВОБОДА и ПУТЬ–ИСПЫТАНИЕ–ТРАНСФОРМАЦИЯ. Раскрывается роль созданных Толкином языков Quenya, Sindarin, Khuzdul и Black Speech не только в конструировании художественного мира, но и в выражении этнокультурной идентичности и аксиологических отношений. Кроме того, на материале таких топонимов, как Mordor, Rivendell, Imladris, Moria и Khazad-dûm, а также множественности имён Арагорна раскрывается концептуальная функция номинации. Результаты исследования показывают, что в поэтике Толкина язык, миф, пространство, ценности и историческая память образуют единую концептуальную систему.
Ключевые слова: Дж. Р. Р. Толкин, лингвоконцепт, концептуальная модель, когнитивная лингвистика, художественный текст, мифопоэтика, ономастика, Quenya, Sindarin, концептуальная оппозиция, языковая картина мира, фэнтезийный дискурс.

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPTUAL WORLD IN J. R. R. TOLKIEN'S WORKS

Bo'riyeva Nargiza Qo'chqarovna
Uzbekistan State World Languages University, Professor (DSc).

Abstract.
The article examines the realization of linguo-conceptual models in the literary texts of J. R. R. Tolkien's *The Hobbit*, *The Lord of the Rings*, and *The Silmarillion*. A linguo-conceptual model is interpreted as the systematic representation of conceptual content through specific linguistic means, nominative units, metaphors, semantic oppositions, toponyms, and anthroponyms. The analysis identifies the models LANGUAGE–IDENTITY–MEMORY, NAME–SPACE–EVALUATION, LIGHT–DARKNESS, POWER–SUBJUGATION–FREEDOM, and JOURNEY–TRIAL–TRANSFORMATION. The study highlights the role of Tolkien's constructed languages, including Quenya, Sindarin, Khuzdul, and Black Speech,

not only in creating the fictional world but also in expressing ethnocultural identity and axiological relations. Furthermore, the conceptual function of naming is revealed through such toponyms as Mordor, Rivendell, Imladris, Moria, and Khazad-dûm, as well as through the multiplicity of Aragorn's names. The findings demonstrate that language, myth, space, values, and historical memory form an integrated conceptual system in Tolkien's poetics.

Keywords: J. R. R. Tolkien, linguo-concept, conceptual model, cognitive linguistics, literary text, mythopoetics, onomastics, Quenya, Sindarin, conceptual opposition, linguistic worldview, fantasy discourse.

Kirish. J. R. R. Tolkin XX asr ingliz adabiyotida fentezi janrining taraqqiyotiga beqiyos ta'sir ko'rsatgan yozuvchilardan biridir. Biroq uning ijodiy fenomenini faqat adabiy syujet, mifologik motiv yoki fantastik obrazlar doirasida tushuntirish yetarli emas. Tolkin professional filolog sifatida tilning tarixiy rivojlanishi, fonetik qurilishi, etimologiyasi va madaniy vazifasiga alohida e'tibor bergan. Shu sababli uning badiiy olamida til tayyor voqelikni tasvirlovchi vosita emas, balki ushbu voqelikni yaratish va konseptuallashtirish mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Muallif tomonidan ishlab chiqilgan Quenya, Sindarin, Khuzdul va Black Speech kabi tillar O'rta Yer olamiga tashqi ekzotika berish uchungina yaratilmagan. Ularning fonetik, leksik va nominativ xususiyatlari alohida xalqlarning tarixi, dunyoqarashi, qadriyatlari va o'zligini ifodalashga xizmat qiladi. Tolkinning til yaratish haqidagi qarashlari uning *A Secret Vice* asarida ham yaqqol namoyon bo'lib, unda sun'iy til yaratish estetik va mifopoetik faoliyat bilan bog'lanadi [5].

Kognitiv tilshunoslikda til inson tajribasini tartibga solish, bilimni konseptuallashtirish va uni lisoniy shaklda ifodalash vositasi sifatida talqin qilinadi. Sh. S. Safarov kognitiv tilshunoslikning muhim vazifalaridan biri inson ongida to'plangan bilimning tartibga solinishi va til orqali uzatilishi jarayonini tadqiq etishdan iboratligini ta'kidlaydi [9, 9–12-b.]. D. U. Ashurova va M. R. Galiyeva ham tilni bilim tuzilmalarini tashkil etish, reprezentatsiya qilish, qayta ishlash, saqlash va uzatishda ishtirok etuvchi kognitiv mexanizm sifatida izohlaydi [10, 12-b.]. D. Baxronovaning fikricha, konsept va konseptosfera olamning lisoniy manzarasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular so'z, metafora, frazeologizm va boshqa lisoniy birliklar orqali namoyon bo'ladi [11, 62–68-b.].

Mazkur nazariy qarashlardan kelib chiqib, ushbu maqolada lingvokonseptual model deganda muayyan konsept yoki o'zaro bog'liq konseptlar majmuasining leksik birliklar, nomlash vositalari, metaforalar, ramzlar, semantik oppozitsiyalar va narrativ kontekst orqali muntazam voqelanish sxemasi tushuniladi.

Maqolaning maqsadi J. R. R. Tolkin asarlaridagi asosiy lingvokonseptual modellarni aniqlash va ularning badiiy matnda qanday lisoniy mexanizmlar orqali shakllanishini ko'rsatishdan iborat.

TADQIQOTNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Tadqiqot materiali sifatida Tolkinning *The Hobbit*, *The Lord of the Rings* va *The Silmarillion* asarlari tanlandi. Yozuvchining til yaratish va ikkilamchi badiiy olam qurishga doir estetik qarashlarini tushuntirishda *The Monsters and the Critics and Other Essays* hamda *A Secret Vice: Tolkien on Invented Languages* manbalaridan foydalanildi [4; 5].

J. R. R. Tolkinshunoslikdagi nazariy talqinlar T. Shippey, V. Flieger va D. Fimi tadqiqotlari bilan boyitildi. T. Shippey J. R. R. Tolkin asarlarining filologik asosini, qadimgi tillar va mifologik tizimlarning muallif badiiy tafakkuriga ta'sirini ko'rsatadi [6]. Flieger J. R. R. Tolkin poetikasida til va yorug'lik obrazlarining mifopoetik hamda falsafiy bog'liqligini tahlil qiladi [7]. Fimi esa J. R. R. Tolkin yaratgan ikkilamchi olamni til, madaniyat, mifologiya va tarixiy tasavvur birligi doirasida o'rganadi [8].

Mazkur maqolada tahlilda lingvokonseptual, kontekstual, komponent, onomastik va semantik-oppozitiv tahlil usullaridan foydalanildi. Lisoniy birliklarning ma'nosi faqat alohida leksema doirasida emas, balki uning syujet, obraz, makon va aksiologik tizimdagi o'rni bilan bog'liq holda talqin qilindi.

J. R. R. Tolkin poetikasining eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, til va badiiy olam bir-biridan mustaqil rivojlanmaydi. Yozuvchi yaratgan xalqlar o'z tarixiga ega bo'lgani kabi, ularning tillari ham ichki tarix, tovush tizimi, grammatik va leksik xususiyatlarga ega.

Bu jihatdan J. R. R. Tolkin matnidagi til kamida uch vazifani bajaradi. Birinchidan, u personajlar o'rtasidagi aloqa vositasidir. Ikkinchidan, til muayyan etnik va madaniy jamoaning identitet belgisi hisoblanadi. Uchinchidan, u O'rta Yerning konseptual tuzilishini yaratadigan badiiy kod vazifasini bajaradi.

Quenya va Sindarin elflar tarixi va madaniyati bilan chambarchas bog'langan. Khuzdul gnomlarning o'z guruhiga xos yopiq til sifatida namoyon bo'ladi. Black Speech esa Sauron hokimiyatining lisoniy belgisi bo'lib, xilma-xil mavjudotlarni yagona siyosiy va irodaviy markazga bo'ysundirish g'oyasi bilan aloqador.

Shunday qilib, J. R. R. Tolkin badiiy olamida tilning o'zi ham konseptual belgi vazifasini bajaradi. Bu holat birinchi asosiy modelni — TIL–IDENTITET–XOTIRA modelini shakllantiradi.

TIL–IDENTITET–XOTIRA modeli

J. R. R. Tolkin yaratgan turli tillarning mavjudligi O'rta Yerdagi etnomadaniy xilma-xillikni ifodalaydi. Bunda til muayyan xalqning kimligini, uning tarixiy tajribasi va madaniy xotirasini saqlaydigan vositaga aylanadi.

Quenya qadimiy tarix, yuqori madaniy maqom va marosimiylik bilan aloqador bo'lsa, Sindarin O'rta Yer elflarining faol kommunikativ va madaniy muhitida kengroq ishlatiladi. Bu tillarning farqlanishi faqat grammatik yoki fonetik tafovut emas. Ularning har biri ma'lum tarixiy qatlamni ifodalaydi.

Xuddi shuningdek, Khuzdul gnomlar madaniyatining ichki birligini ta'minlovchi vositalardan biridir. Tilning begonalardan yashirilishi lisoniy kod bilan guruh identiteti o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytiradi. Muayyan nom yoki so'zning Khuzdul tilidagi shakli gnomlar nuqtayi nazaridan uning ichki, "o'ziga tegishli" maqomini belgilaydi.

ISSN 3060-5059 (Online)

Black Speechda esa teskari jarayon kuzatiladi. U tabiiy etnomadaniy rivojlanish mahsuli sifatida emas, balki hukmronlikni markazlashtirish vositasi sifatida tasvirlanadi. Natijada tilning funksiyasi identitetni erkin ifodalashdan boshqarish va bir xillikka bo‘ysundirish tomon o‘zgaradi.

Demak, J. R. R. Tolkin matnida TIL konsepti quyidagi semantik munosabatni yuzaga keltiradi: til identitetni belgilaydi, identitet tarixiy xotirani saqlaydi, tarixiy xotira esa xalqning qadriyatlari va olamni idrok etish usulini shakllantiradi.

Shu sababli J. R. R. Tolkin uchun tilni yo‘qotish yoki uning tarixiy qatlamlarini unutish faqat kommunikativ yo‘qotish emas, balki madaniy xotiraning zaiflashuvi sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

NOM–MAKON–BAHO modeli

J. R. R. Tolkin asarlaridagi onomastik birliklar lingvokonseptual tahlil uchun ayniqsa muhimdir. Toponim va antroponimlar ko‘pincha shaxs yoki joyni shunchaki belgilab qolmay, unga nisbatan muayyan konseptual munosabatni ham ifodalaydi.

Masalan, Mordor nomi tarkibidagi qorong‘ilik semasi makonning fizik xususiyatidan tashqari, uning aksiologik maqomini ham belgilaydi. Mordor syujet davomida zulmat, xavf, hukmronlik, begonalashuv va hayotga qarshi kuch bilan assotsiatsiyalanadi [2; 3]. Demak, toponim makonni nomlash bilan birga o‘quvchi ongida uni oldindan baholash mexanizmini ham yaratadi.

J. R. R. Tolkin onomastikasidagi yanada muhim hodisa bir makonning turli xalqlar tomonidan turlicha nomlanishidir. Moria va Khazad-dûm bir geografik obyektga tegishli bo‘lsa-da, ularning konseptual yuklamasi bir xil emas. “Moria” qorong‘ilik, yo‘qotish va xavf bilan bog‘liq perspektivani faollashtiradi, Khazad-dûm esa gnomlarning tarixiy vatani, mehnati, buyukligi va kollektiv xotirasini aks ettiradi.

Demak, bitta obyekt uchun ikki nom mavjud bo‘lganda ikki xil “haqiqat” emas, balki bir voqelikning ikki xil konseptual ko‘rinishi shakllanadi.

Xuddi shunday, Rivendell/Imladris juftligi ham toponimik nomlashning turli tillardagi variantlarini ko‘rsatadi. Bunday ko‘p nomlilik J. R. R. Tolkin olamida turli tillar bir makon haqida turli tarixiy va madaniy bilimlarni kodlashini namoyish etadi.

Shu asosda NOM–MAKON–BAHO modeli quyidagicha ishlaydi: nom makonni identifikatsiyalaydi, shu bilan birga uning qaysi madaniyat nuqtayi nazaridan ko‘rilayotganini va qanday baholanayotganini ham belgilaydi.

Bu holat til voqelikni oddiy aks ettirmasligi, balki uni konseptual nuqtayi nazardan qayta qurishini yaqqol ko‘rsatadi.

J. R. R. Tolkin asarlarida personajlarning ko‘p nomga ega bo‘lishi ham tasodifiy hodisa emas. Bunday ko‘p nomlilik qahramonning turli ijtimoiy, tarixiy va narrativ maqomlarini ifodalaydi.

Aragorn buning yorqin misolidir. U turli kontekstlarda Strider, Aragorn, Estel va Elessar nomlari bilan bog‘lanadi. Har bir nom bir shaxsni anglatadi, biroq ularning konseptual mazmuni bir xil emas.

“Strider” qahramonning tashqi kuzatuvchi ko‘zi bilan qabul qilinayotgan ijtimoiy obrazini bildiradi. Aragorn uning nasliy va tarixiy identiteti bilan bog‘liq. Bolalikdagi “Estel” nomi umid semantikasi bilan aloqador bo‘lib, qahramon taqdirining yashirin va istiqbolga yo‘naltirilgan qatlamini ochadi. “Elessar” esa uning qirollik maqomi va tarixiy vazifasining amalga oshishini bildiradi [2].

Natijada bir personajga tegishli nomlarning almashinuvi uning ichki va tashqi maqomlarining narrativ rivojlanishi bilan parallel kechadi.

Bu yerda NOM–IDENTITET–MAQOM munosabati shakllanadi. Yangi nom qahramonning shunchaki boshqacha atalishini emas, balki uning yangi ijtimoiy yoki tarixiy maqomga o‘tishini belgilaydi.

J. R. R. Tolkin onomastikasining ushbu xususiyati antroponimni personaj haqidagi ensiklopedik ma’lumotlar yig‘indisiga aylantiradi: nom tarix, qarindoshlik, maqom, baho va taqdir haqidagi axborotni o‘zida jamlaydi.

YORUG‘LIK–ZULMAT modeli

J. R. R. Tolkin poetikasidagi eng barqaror konseptual qarama-qarshiliklardan biri YORUG‘LIK va ZULMAT oppozitsiyasidir. Biroq bu ikki konseptni oddiy vizual qarama-qarshilik deb tushunish yetarli emas.

*The Silmarillion*da yorug‘lik olam yaratilishining kosmogonik va aksiologik tuzilishi bilan bog‘lanadi. Valinorning Ikki Daraxti, Silmarillar, yulduzlar, keyinchalik Quyosh va Oy tasvirlari orqali YORUG‘LIK konsepti yaratuvchanlik, go‘zallik, hayot, umid va ilohiy tartib bilan semantik aloqaga kirishadi [3].

V. Flieger J. R. R. Tolkin ijodidagi yorug‘lik obrazini til, mif, tarix va axloqiy qarama-qarshiliklarni bog‘lovchi muhim poetik tamoyillardan biri sifatida ko‘rsatadi [7].

Zulmat esa shunchaki yorug‘likning yo‘qligi emas. U ko‘pincha egallash, yashirish, buzish, qo‘rqitish va boshqalar irodasini cheklash bilan bog‘liq.

Shu sababli modelni “oq-qora” darajasidagi oddiy rang oppozitsiyasiga keltirib bo‘lmaydi. J. R. R. Tolkin matnida uning chuqurroq semantik strukturasi mavjud: YORUG‘LIK hayot, xotira, umid va yaratuvchanlik tomon yo‘nalsa, ZULMAT qo‘rquv, yo‘qotish, buzilish va hukmronlik bilan birlashadi.

Bu oppozitsiyaning muhim xususiyati shundaki, u leksik vositalarda, makon tasvirida, predmetlarda va syujet dinamikasida bir vaqtning o‘zida voqelanadi. Demak, konseptual model matnning bir sathiga emas, uning turli qatlamlariga tarqaladi.

HOKIMIYAT–BO‘YSUNDIRISH–ERKINLIK modeli

The Lord of the Rings semantik tizimining markazida hokimiyat muammosi turadi. One Ring — Yagona Uzuk — bu yerda oddiy sehrli predmet sifatida emas, balki nazorat va mutlaq hukmronlik konseptining moddiy ramzi sifatida

ISSN 3060-5059 (Online)

ishlaydi.

Uzuk bilan bog‘liq diskursda boshqarish, egallash, bog‘lash va yagona irodaga bo‘ysundirish semalari muntazam ravishda faollashadi [2]. Black Speechda Uzuk bilan bog‘liq formula ham aynan ko‘plikni yagona hokimiyat markazi ostida birlashtirish semantikasiga asoslanadi.

Shunday qilib, konseptual munosabat KUCH–NAZORAT–BO‘YSUNDIRISH tarzida rivojlanadi. Biroq J. R. R. Tolkin hokimiyatni mutlaq tarzda yovuz hodisa sifatida bermaydi. Asosiy aksiologik muammo kuchning mavjudligida emas, balki boshqa subyektning erkinligini yo‘q qilish uchun undan foydalanishdadir. Gandalf, Galadriel yoki Aragorn kabi personajlarning Uzuk yoki hokimiyatga munosabati aynan shu jihatdan muhim.

Uzukni qabul qilishdan bosh tortish holatlari kuchsizlik emas, balki o‘z imkoniyatini axloqiy jihatdan cheklash qobiliyatini ko‘rsatadi. Natijada HOKIMIYAT modelining qarshi qutbida ERKINLIK, TANLOV va MAS’ULIYAT konseptlari shakllanadi.

J. R. R. Tolkinning badiiy olamida yovuzlikning muhim belgilaridan biri xilma-xillikni yo‘qotib, barcha mavjudotni yagona irodaga bo‘ysundirish istagidir. Bu tamoyil Sauronning siyosiy hokimiyatida ham, Black Speechning ramziy vazifasida ham namoyon bo‘ladi.

Shu asosda model ikki qarama-qarshi yo‘nalishga ega: HOKIMIYAT–NAZORAT–BO‘YSUNDIRISH va ERKINLIK–TANLOV–MAS’ULIYAT.

SAFAR–SINOV–TRANSFORMATSIYA modeli

J. R. R. Tolkin asarlarida yo‘l va safar syujet qurilishining eng faol elementlaridan biridir. Biroq SAFAR konsepti geografik makonda bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga harakatlanish bilangina cheklanmaydi. U personaj identitetining o‘zgarishini ta’minlaydigan konseptual mexanizm vazifasini bajaradi.

*The Hobbit*da Bilbo Bagginsning odatiy, tartibli va xavfsiz hayotdan tashqariga chiqishi uning o‘zi haqidagi tasavvurining o‘zgarishiga olib keladi [1]. Dastlab “sarguzasht” uning uchun kundalik tartibni buzuvchi noqulaylik sifatida qabul qilinsa, safar jarayonida Bilbo o‘zida ilgari anglamagan jur’at, mustaqillik va qaror qabul qilish qobiliyatini kashf etadi.

*The Lord of the Rings*da Frodo va Samning yo‘li esa yanada murakkab semantik tuzilishga ega. Shiredan chiqish uy va xavfsizlikdan ajralishni bildiradi; yo‘l sinov, yo‘qotish, xavf va axloqiy tanlovlar makoniga aylanadi; Mordorga yaqinlashish esa nafaqat geografik, balki psixologik bosimning kuchayishi bilan kechadi [2].

Safardan keyingi qaytish ham dastlabki holatga to‘liq qaytishni anglatmaydi. Qahramon jismonan o‘z uyiga qaytishi mumkin, biroq uning tajribasi avvalgi identitetni tiklash imkonini bermaydi. Frodo obrazi aynan shunday transformatsiyaning eng yaqqol misolidir.

Shu sababli J. R. R. Tolkin poetikasidagi safarni UY–YO‘L–SINOV–TANLOV–O‘ZGARISH–QAYTISH modeli orqali izohlash mumkin. Bu yerda “qaytish” siklni yopadi, lekin qahramonni avvalgi holatiga qaytarmaydi.

Makonning aksiologik konseptuallashuvi

J. R. R. Tolkin olamidagi makonlar neytral geografik koordinatalar sifatida tasvirlanmaydi. Har bir muhim hudud o‘ziga xos hissiy, tarixiy va aksiologik semantika bilan ta’minlangan.

Shire — uy, kundaliklik, tabiiylik va xavfsizlik bilan bog‘langan. *Rivendell* — bilim, xotira, himoya va madaniy davomiylikni ifodalaydi. *Lothlórien* vaqt va tarix bilan o‘ziga xos munosabatga ega estetik makon sifatida ko‘rinadi. *Moria* yo‘qotilgan buyuklik, xotira va xavf bilan bog‘liq. *Mordor* esa markazlashgan hokimiyat, qo‘rquv, tabiiy hayotning buzilishi va erksizlikni aks ettiradi.

Bunda makon tasviri uning nomi, peyzaj leksikasi, personajlarning munosabati va ushbu hududda sodir bo‘ladigan hodisalar orqali birgalikda shakllantiriladi.

Masalan, Mordorni “yomon joy” deb bevosita ta’riflashning o‘zi kifoya qilmaydi. Uning konseptual maqomi rang, tuproq, havo, tovush, yorug‘likning yetishmasligi, harakatning qiyinlashishi va personajlar psixologik holati orqali bosqichma-bosqich yaratiladi.

Demak, J. R. R. Tolkin matnida makonning konseptuallashuvi multimodal xarakterga ega: leksik nominatsiya, obrazli tavsif va narrativ hodisa bir-birini to‘ldiradi.

Lingvokonseptual modellarning o‘zaro integratsiyasi

J. R. R. Tolkin asarlaridagi lingvokonseptual modellarni bir-biridan mutlaqo ajratib bo‘lmaydi. Ularning asosiy xususiyati o‘zaro kesishish va bir konseptual tugunda bir necha modelning faollashishidir.

Masalan, Mordor NOM–MAKON–BAHO modeli doirasida qorong‘i va xavfli hudud sifatida nomlanadi. Shu makonda YORUG‘LIK–ZULMAT oppozitsiyasining “zulmat” qutbi kuchayadi. Mordorning Sauron hokimiyati markazi ekani esa HOKIMIYAT–BO‘YSUNDIRISH modelini faollashtiradi. Frodo va Sam uchun u safarning yakuniy sinov makoni bo‘lgani sababli SAFAR–SINOV–TRANSFORMATSIYA modeli bilan ham bog‘lanadi.

Xuddi shuningdek, Rivendell faqat geografik makon emas. U elf tili va madaniyati orqali TIL–IDENTITET–XOTIRA modeliga, nomlash xususiyati orqali NOM–MAKON–BAHO modeliga, bilim va tarixni saqlovchi hudud sifatida XOTIRA konseptiga ulanadi.

Shu sababli J. R. R. Tolkinning konseptual tizimini alohida “konseptlar lug‘ati” sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan modellar tarmog‘i sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Bunday yondashuv badiiy matndagi bitta leksema yoki obrazning turli kontekstlarda turli konseptual strukturalarga kirishi mumkinligini ko‘rsatadi.

J. R. R. Tolkin poetikasida til va mif o‘rtasidagi munosabat alohida ahamiyatga ega. Muallif uchun til tarixsiz mavjud bo‘lmaydi, tarix esa rivoyat, xotira va nomlash orqali saqlanadi.

ISSN 3060-5059 (Online)

Shuning uchun O‘rta Yer olamida ko‘plab nomlar o‘tmish voqealarining izini o‘zida saqlaydi. Qahramonlar, joylar va predmetlar bilan bog‘liq turli nomlar vaqt o‘tishi bilan tarixiy qatlam hosil qiladi.

T. Shippey J. R. R. Tolkinning filologik metodini tahlil qilar ekan, uning badiiy olam qurishida til shakllarining tarixiy rivojlanishidan faol foydalanganini ko‘rsatadi [6]. J. R. R. Tolkin uchun so‘zning mavjud shakli ko‘pincha yo‘qolgan tarixga olib boruvchi belgi vazifasini bajaradi.

Bu xususiyat badiiy matnga “tarixiy chuqurlik” beradi. O‘quvchi barcha voqealarni to‘liq bilmasligi mumkin, ammo qadimgi nom, qo‘shiq, rivoyat yoki tildagi arxaik birlik orqali tasvirlanayotgan olam o‘zidan oldin ham uzoq vaqt mavjud bo‘lgan degan taassurot paydo bo‘ladi.

Demak, TIL–IDENTITET–XOTIRA modeli individual xalq identitetini ifodalash bilan chegaralanmaydi. U butun J. R. R. Tolkin olamining tarixiy davomiyligini tashkil etuvchi mexanizmga aylanadi.

MUHOKAMA. O‘zbek tilshunosligida konsept va olamning lisoniy manzarasini tadqiq etish kognitiv tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllangan. Sh. S. Safarov til va tafakkur munosabatini bilimning konseptuallashuvi bilan bog‘lasa [9], D. U. Ashurova va M. R. Galiyeva bilim tuzilmalarining tilda reprezentatsiyasi, konseptualizatsiya va kognitiv modellar masalalariga e’tibor qaratadilar [10]. D. Baxronova konsept va konseptosferaning milliy-madaniy lisoniy manzarani yaratishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi [11].

Mazkur nazariy qarashlarni J. R. R. Tolkin matniga tatbiq etish badiiy olamdagi til birliklarini shunchaki stilistik vosita sifatida emas, balki bilim va qadriyatlarni tashkil etuvchi konseptual mexanizm sifatida ko‘rish imkonini beradi.

N. Q. Bo‘riyeva J. R. R. Tolkin dunyoqarashini til, mifologiya va madaniyat kesishmasida o‘rganib, yozuvchi asarlaridagi konseptual tizimning ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatadi [12]. Ushbu maqolada mazkur masala boshqa rakursda davom ettirilib, konseptlarning o‘zaro munosabati model shaklida tavsiflandi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, J. R. R. Tolkin asarlarida konseptning voqelanishi birgina so‘zga bog‘liq emas. Masalan, ZULMAT konsepti *dark*, *black*, *shadow* kabi leksik birliklarda namoyon bo‘lishi mumkin, lekin uning to‘liq semantik mazmuni Mordor makoni, Sauron hokimiyati, Black Speech, qo‘rquv holati va erkinlikning cheklanishi kabi boshqa elementlar bilan o‘zaro aloqada yuzaga chiqadi.

Xuddi shuningdek, YORUG‘LIK konsepti faqat *light* leksemasi orqali emas, yulduzlar, Silmarillar, Valinor, umid, xotira va yaratuvchanlik bilan bir butun semantik tarmoq hosil qiladi. Demak, lingvokonseptual model konseptning faqat verbal nomini emas, uning badiiy matnda shakllangan munosabatlar tizimini ham qamrab olishi kerak.

XULOSA. J. R. R. Tolkin asarlarining lingvokonseptual tahlili tilning uning badiiy olamida markaziy konstruktiv vazifa bajarishini ko‘rsatadi. J. R. R. Tolkin uchun til personajlar o‘rtasidagi muloqot vositasigina emas, balki xalq identiteti, tarixiy xotira, makon, qadriyat va mifologik tajribani tashkil etuvchi konseptual mexanizmdir. Tadqiqot natijasida J. R. R. Tolkin matnlarida beshta asosiy o‘zaro bog‘liq model ajratildi: TIL–IDENTITET–XOTIRA modeli xalq va uning tarixiy-madaniy tajribasi o‘rtasidagi munosabatni; NOM–MAKON–BAHO modeli toponim va antroponimlarning konseptual perspektivani shakllantirishdagi vazifasini; YORUG‘LIK–ZULMAT modeli badiiy olamning asosiy aksiologik oppozitsiyalaridan birini; HOKIMIYAT–BO‘YSUNDIRISH–ERKINLIK modeli kuch, nazorat va axloqiy tanlov munosabatini; SAFAR–SINOV–TRANSFORMATSIYA modeli esa makondagi harakatning qahramon ichki o‘zgarishi bilan bog‘liqligini namoyon etadi.Ushbu modellar alohida mavjud emas. J. R. R. Tolkin poetikasining o‘ziga xosligi ularning o‘zaro integratsiyasida namoyon bo‘ladi. Bitta nom, obraz yoki makon bir vaqtning o‘zida bir necha konseptual tarmoqni faollashtirishi mumkin.Quenya, Sindarin, Khuzdul va Black Speech kabi tillar badiiy dekoratsiya vazifasidan ancha keng funksiyaga ega. Ular turli xalqlarning o‘zligi, tarixiy xotirasi, qadriyatlari va hokimiyatga munosabatini ifodalaydi. Moria/Khazad-dûm yoki Rivendell/Imladris kabi parallel nomlar esa bir obyektning turli madaniyatlar tomonidan turlicha konseptuallashtirilishini ko‘rsatadi.Shu tariqa J. R. R. Tolkin asarlarida til – konsept – nom – makon – mif – xotira o‘rtasida yagona semantik tizim yuzaga keladi. Lingvokonseptual modellarni aniqlash ushbu tizimning ichki mexanizmlarini ochishga, J. R. R. Tolkinning filologik tafakkuri va badiiy olam yaratish strategiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq anglashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tolkien J. R. R. *The Hobbit, or There and Back Again.* – London: George Allen & Unwin, 1937. – 310 p. – URL: https://www.tolkienshop.com/contents/en-uk/d4.html (tolkienshop.com)
2. Tolkien J. R. R. *The Lord of the Rings.* – London: George Allen & Unwin, 1954–1955. – URL: https://obnb.uk/a00000002-j-r-r-tolkien (OBNB)
3. Tolkien J. R. R. *The Silmarillion* / ed. by C. Tolkien. – London: George Allen & Unwin, 1977. – 365 p. – URL: https://obnb.uk/p10022470-the-silmarillion (OBNB)
4. Tolkien J. R. R. *The Monsters and the Critics, and Other Essays* / ed. by C. Tolkien. – London: Allen & Unwin, 1983. – 240 p. – URL: https://obnb.uk/p10022415-the-monsters-and-the-critics-and-other-essays (OBNB)
5. Tolkien J. R. R. *A Secret Vice: Tolkien on Invented Languages* / ed. by D. Fimi, A. Higgins. – London: HarperCollins, 2016. – 224 p. – URL: https://books.google.com/books/about/A_Secret_Vice_Tolkien_on_Invented_Langua.html?id=r8dNCgAAQBAJ (Google Books)
6. Shippey T. A. *The Road to Middle-earth: How J. R. R. Tolkien Created a New Mythology.* – Rev. and expanded ed. – Boston: Houghton Mifflin, 2003. – 398 p. – URL: https://books.google.com/books?id=QrLswAEACAAJ (Google Books)
7. Flieger V. *Splintered Light: Logos and Language in Tolkien’s World.* – 2nd ed. – Kent, OH: Kent State University Press, 2002. – 208 p. – URL: https://www.kentstateuniversitypress.com/2010/splintered-light/ (kentstateuniversitypress.com)

ISSN 3060-5059 (Online)

8. Fimi D. *Tolkien, Race and Cultural History: From Fairies to Hobbits.* – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. – XVI, 240 p. – URL: https://link.springer.com/book/9780230219519 (Springer)
9. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik.* – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b. – URL: https://book.iiau.uz/books/kognitiv-tilshunoslik-16610 (publishscience.uz)
10. Ashurova D. U., Galieva M. R. *Cognitive Linguistics.* – Tashkent: VneshInvestProm, 2018. – 160 p. – URL: https://slib.uz/article/3967 (O‘zbekiston Elektron Ilmiy Kutubxonasi)
11. Baxronova D. Olamning lisoniy manzarasi tasvirida konsept va konseptosfera // *Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta’lim.* – 2019. – № 3 (72). – B. 62–68. – DOI: 10.71337/inlibrary.uz.foreign_philology.1111. – URL: https://inlibrary.uz/index.php/foreign_philology/article/view/1111 (inLibrary)
12. Bo‘riyeva N. Q. J. R. R. Tolkinning konseptual dunyoqarashi: til, mifologiya va madaniyat // *So‘z san’ati xalqaro jurnali.* – Toshkent, 2024. – J. 7, № 4. – B. 130–136. – ISSN 2181-9297. – URL: https://samdchti.uz/uploads/pages/bulimlar/ilmiy%20kengash/2026/AVTOREFERAT%2B%D0%91%D0%A3%D0%A0%D0%98%D0%95%D0%92%D0%90%20%D0%9D.%20K.-%20.pdf (samdchti.uz)